

סוגיה ט: תענית יחיד (5): זמן התענית

**

רקע

- הדיון על זמן התענית מתפצל לשלושה דיונים שונים:
- תחילת זמן התענית.
 - סוף זמן התענית.
 - דין אכילה לאדם שקם משנתו בלילה.

מקורות

- יב. "ואמר רב חסדא כל תענית... מבי נשיאה הוא דעבד"
- יב-יב: "תנו רבנן עד מתי אוכל ושותה... וכי מדכרי ליה מדכר"
- תוס' ע"ז לד. ד"ה מתענין, "ומה שאנו נוהגין להתענות עד צאת הכוכבים... א"צ לדקדק להמתין עד צאת הכוכבים"
- רא"ש סי' יב, "רב חסדא לטעמיה דאמר רב חסדא כל תענית... והוא זמן צאת הכוכבים" הגהות רבינו פרץ על סמ"ק מצוה צו אות מא
- תוס' ד"ה נים
- רי"ף ג-ד. באלפס, "תנו רבנן עד אימתי אוכל ושותה... כתב הגאון ז"ל"
- ר"ן ד"ה עד, ולענין, וכתב
- רא"ש סי' יד, והגהות אשר"י
- רמב"ם הל' תעניות פ"א ה"ח, והגהות מיימוניות אות ה
- שו"ע סי' תקסב ריש סע' א ומשנה ברורה [בעיקר: סק"ג]
- סי' תקסד ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק ג, ו]

הגהות רבינו פרץ על סמ"ק מצוה צו אות מא

הרבה בני אדם נוהגין לאכול בתענית מיד מששקע' חמה קודם צאת הכוכבים. ומביאין ראיה לדבריהם מההיא דאמרינן כל תעני' שלא שקעה עליו חמה אינו תענית משמע דלאחר ששקעה מיד מותר מיהו בתוספות עכו"ם פירש רבינו אלחנן פוק חזי מה עמא דבר שנהגו להתענות עד צאת הכוכבים אפילו בתענית יחיד. וההיא שלא שקעה חמה ר"ל גמר שקיעה דהיינו צאת הכוכבים ואם תאמר והלא גבי ט' באב שצריך להתענות לילה ויום איכא דשרו פרק מקום שנהגו בין השמשות אלו בכניסתו ואע"ג דהתם מסיק בין השמשות שלו אסור היינו משום חומרא דט' באב הא לאו הכי לא. וממילא איכא למשמע דכ"ש בשאר תעניות דספיקא דידהו דהיינו בין השמשות דיציאתו שרי. ותירץ רבינו אלחנן דשאני עיולי יומא מאפוקי יומא. דעיולא יומא היינו לכנס בתענית שרי בין השמשות כגון בערב ט' באב אליבא דמאן דשרי. אבל אפוקי יומא דהיינו בסוף תענית מספיקא לא נפקי עד שיהיה ודאי לילה. צ"ע בשבת בסוף במה מדליקין דמשמע בגמר שקיעה אז מתחיל בין השמשות דהיינו קודם צאת הכוכבים. ושמא לפי שאין העולם בקיאים בגמר שקיעה להכי נהגו

להמתין עד צאת הכוכבים וגם פירש רבינו אלחנן פוק חזי מה עמא דבר. ואין לסור מן המנהג דסברא הוא דאין לעמוד על בירור סוף השקיעה כי אם בצאת הכוכבים דהא לרבי נחמיה ליכא כי אם חצי מיל מגמר שקיעה עד צאת הכוכבים ומסתמא אין אדם יכול לעמוד בזה.

הסבר הסוגיה

"תנו רבנן עד מתי אוכל ושותה עד שיעלה עמוד השחר דברי רבי רבי אליעזר בר שמעון אומר עד קרות הגבר". [תוספתא פ"א, מובא בגמ' יב.]

נחלקו רבי ורבי אליעזר בר שמעון מתי מתחילה התענית, רבי סובר שהתענית מתחילה בעמוד השחר ורבי אליעזר בר שמעון מאחר את תחילת התענית לזמן קרות הגבר. שיטתו של רבי ברורה, עלות השחר הוא תחילת היום, ולכן כל מצוות היום מתחילות בעלות השחר. כך מצאנו מפורש במשנה במגילה [כ.]: "וכולן [קריאת מגילה, מילה, טבילה והזאה] שעשו משעלה עמוד השחר כשר". שיטתו של רבי אליעזר בר שמעון צריכה הסבר, מדוע התענית מתחילה בקרות הגבר, זמן שלא מצאנו בשום מצוה שדינה ביום?

נראה להסביר, שאין חיוב להתענות במשך כל היום, אלא החיוב להגדיר את היום כיום תענית. רבי אליעזר בר שמעון סובר שמספיק להתענות בזמן שמתפקד כיום, ואין חיוב להתענות בזמן שמבחינה פורמאלית מוגדר כיום. כשכמות האור מספיקה להעיר את התרנגול, זהו הזמן שמתפקד כיום, ומתחילה התענית.

"אמר אביי [הרי"ף גורס: רבא] לא שנו אלא שלא גמר סעודתו אבל גמר סעודתו אינו אוכל..."

איכא דאמרי אמר רבא לא שנו אלא כשלא ישן אבל ישן אינו אוכל". [גמ' יב.]

האמוראים מחדשים שלמרות שהתענית מתחילה בעלות השחר לדעת רבי, ובקריאת הגבר לדעת רבי אליעזר בר שמעון, אם סיים סעודתו או אם קם משנתו אינו אוכל. נחלקו הראשונים בפירוש שתי המימרות שבגמ':

הריטב"א [ד"ה אמר רבא] והר"ן [ג: באלפס ד"ה עד] אומרים שפשטות הגמ', שכל אחת מהמימרות בדוקא. לפי לישנא קמא איסור אכילה תלוי באכילה וסילוק שולחן בלבד לפי לישנא בתרא איסור אכילה תלוי בשנה בלבד. לפי לישנא קמא אם גמר סעודתו וסילק שולחנו, אינו אוכל אפילו כשלא ישן, אם לא סילק שולחנו אוכל אפילו ישן. לפי לישנא בתרא, אם ישן אינו אוכל אפילו לא גמר סעודתו.

הרי"ף [ג: באלפס] פוסק כלישנא בתרא, דאיסור תענית דרבנן ואזלינן לקולא. מדייקים מכאן הריטב"א והר"ן, שהרי"ף אינו מפרש את לישנא בתרא כפי שמשמע מפשטות הגמ', שהרי לפירוש זה לכל אחת מהלישנות יש קולא וחומרא, לישנא קמא מחמירה שגמר אכילה וסילוק השולחן אוסר לאכול אפילו לא ישן, ולישנא בתרא מחמירה ששינה אוסרת לאכול אפילו לא גמר אכילתו. לדעתם הרי"ף מפרש שלישנא בתרא אסור לאכול רק כשגם גמר אכילתו וגם ישן.

הרמב"ם [הל' תעניות פ"א ה"ח] פוסק: "וכל תענית שאוכלין בה בלילה בין צבור בין יחיד הרי זה אוכל ושותה עד שיעלה עמוד השחר, והוא שלא ישן אבל אם ישן אינו חוזר ואוכל". הרמב"ם אינו מזכיר גמר אכילה אלא שינה בלבד, משמע שהוא מפרש כפשטות הגמ', ששינה אוסרת לאכול אפילו לא גמר סעודתו.

הראב"ד [ברא"ש סי' יד] מפרש להיפך, לדעתו ללישנא קמא אסור לאכול רק אם גמר סעודתו וסילק שולחנו, ללישנא בתרא אסור לאכול בין כשישן בסעודתו ובין כשמסלק שולחנו. הראב"ד פוסק כלישנא בתרא לחומרא.

דין הגמ' שאסור לאכול לאחר סילוק השולחן ואחר שינה צריך תלמוד, התענית מתחילה בעלות השחר, ומדוע להקדים את האיסור לפני תחילת זמן התענית? התשובה המתבקשת לשאלה זו, שסילוק השולחן ושינה הם ביטוי לקבלת תענית. אדם יכול לקבל על עצמו תענית לפני תחילת זמנה הרשמי, וכיוון שאין דעתו של אדם לאכול אחר סילוק השולחן ואחר שנתו, מעשים אלו מהווים קבלת תענית.

הסבר זה מבוסס על שתי הנחות שצריך לבודקן:

א. אדם יכול לקבל על עצמו תענית לפני תחילת זמנה הרשמי.

ב. סילוק שולחן ושינה מהווים קבלת תענית.

בהנחה הראשונה נחלקו הראשונים, והשניה תלויה בשיטת הירושלמי.

הרי"ף [ג: באלפס] סובר שבתענית ציבור המתחילה בשקיעה, אסור לאדם המקבל את התענית לאכול משעת קבלתו אפילו לפני השקיעה של תחילת התענית. הרמב"ן [תורת האדם ענין אבלות ישנה, ובמלחמות ג. באלפס, מובא בר"ן ג: באלפס ד"ה וכתב] חולק ולדעתו אין איסור לאכול לפני השקיעה אפילו כשקיבל תענית.

לדעת הרמב"ן לא ניתן לקבל תענית לפני תחילת זמנה, ולדעת הרי"ף ניתן לקבל תענית לפני תחילת זמנה [שים לב: לדעת הרי"ף קבלת תענית אוסרת אכילה אבל סילוק השולחן אינו אוסר. ניתן לומר שרק שינה מהווה קבלת תענית, וניתן לומר, כפי שנראה לקמן, שסילוק שולחן ושינה אינם מהווים קבלת תענית].

בירושלמי [פ"א ה"ד] נאמר: "תני מותר לוכל עד שיאור המזרח דברי רבי רבן שמעון בן גמליאל אומר עד קריאת הגבר, מה תלמוד לומר עד קריאת הגבר ישן ועמד אסור בשלא התנה אבל אם התנה מותר". הירושלמי מביא את הלישנא בתרא, שאחר שינה אסור לאכול, ומוסיף שאם התנה מותר לאכול אף כשישן.

הרבה ראשונים [רא"ש סי' יד, ר"ן ג: באלפס ד"ה עד, מרדכי סי' תרכו ועוד] פוסקים כירושלמי, המגיד משנה [הל' תעניות פ"א ה"ח] אומר שהרי"ף והרמב"ם לא הביאו את הירושלמי, ויש להחמיר שאסור לאכול אחר שינה אף אם התנה.

לפי שיטת הירושלמי ניתן להבין ששינה וסיום אכילה מהווים קבלת תענית, כשמתנה מגלה דעתו שאין רצונו לקבל תענית ולכן מותר באכילה. לשיטת המגיד משנה, שתנאי אינו מועיל, ברור שהחיוב להתענות אחר שינה ואחר גמר אכילה אינו מפני שקיבל תענית, שהרי אינו רוצה לקבלה, אלא מפני הלכה הקובעת את זמני התענית.

כדי להבין את שיטת המגיד משנה שסילוק השולחן ושינת קבע אוסרים לאכול אף כשאינו רוצה לקבל תענית, ואת שיטת הרמב"ן שניתן לקבל תענית יחיד לפני עלות השחר, ולא ניתן לקבל תענית ציבור לפני שקיעת החמה חייבים לחדש הבנה חדשה בזמן תענית יחיד. אנו רגילים לחשוב שתענית מתחילה בעלות השחר ומסתיימת בשקיעת החמה, אבל מחשבה זו אינה נכונה, התענית מתחילה בשקיעת החמה ומסתיימת בשקיעת החמה, וכל היום מוגדר כיום תענית. כפי שראינו לעיל, אין חובה להתענות בכל היום ומספיק להגדיר את היום כיום תענית. המתענה מעלות השחר עד שקיעת החמה מגדיר את כל היממה כיום תענית.

המגיד משנה סובר שהזמן מעלות השחר עד שקיעת החמה הוא הזמן המינימאלי המגדיר את היום כיום תענית, אבל כשאדם סיים את המערכת התפקודית של היום הקודם, או כשמסלק השולחן או כשישן שינת קבע, חל עליו חיוב תענית. הרמב"ן סובר שניתן לקבל תענית רק בזמן הראוי לתענית, ולכן ניתן לקבל תענית לפני עלות השחר של תענית יחיד, ולא ניתן לקבל תענית לפני שקיעת החמה של תענית ציבור [על פי הבנה זו הרמב"ן יכול להודות שסילוק שולחן ושינה מהווים קבלת תענית].

לשיטת הראב"ד שאסור לאכול אחר שינה אפילו כשישן על שולחנו ולא סילק שולחנו, ודאי ששינה אינה קבלת תענית, לשיטת הריטב"א והר"ן בדעת הרי"ף שאסור לאכול רק אחר סילוק שולחן ושינה ניתן לפרש שהם מהווים קבלת תענית וניתן לפרש שצירוף שלהם מהווה סיום היום הקודם, וממילא מתחילה התענית.

ניתן להביא שתי ראיות נוספות להבנה שלמרות שמתענים רק מעלות השחר, כל היממה מוגדרת כיום תענית:

א. הגמ' [יא:] אומרת שלא ניתן לקבל תענית בליל התענית אלא מבעוד יום בלבד. אם התענית מתחילה בעלות השחר הלכה זו אינה מובנת, אם יום התענית מתחיל בצאת הכוכבים ההלכה ברורה, שצריך לקבל תענית לפני תחילת יום התענית.

ב. הרי"ף [ד] באלפס פוסק שאומרים "עננו" גם בתפילת ערבית של ליל התענית. אדם אוכל ושותה ואף על פי כן הוא אומר "ביום צום תעניתנו", ברור שיום התענית מתחיל בשקיעת החמה, ורק קיום התענית נדחה למחרת.

"אמר רב חסדא כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמיה תענית". [גמ' יב.]

רב חסדא אומר שתענית מסתיימת בשקיעת החמה. הראשונים נחלקו בהסבר דבריו, וכדי להבין דבריהם נקדים הקדמה קצרה בהסבר המושגים המובאים בדבריהם.

הגמ' בשבת [לד:] אומרת שבין השקיעה לצאת הכוכבים שלושת רבעי מיל, ואילו בגמ' בפסחים [צד:] נאמר שבין השקיעה לבין צאת הכוכבים ארבעה מיל. מתוך רבינו תם [פסחים צד. ד"ה רבין] שיש שתי שקיעות. השקיעה הראשונה היא כשגלגל החמה "יורד" מתחת לקו האופק ואינו נראה לעינינו. שקיעה שניה לאחר שלושה מיל ורבע, שבה השמש נמצאת

בזוית שקרני האור אינן נראות לעיננו. צאת הכוכבים הוא ארבעה מיל לאחר השקיעה הראשונה, ושלשת רבעי מיל לאחר השקיעה השנייה. לשיטת ר"ת הזמן מהשקיעה הראשונה ועד השקיעה השנייה הוא יום גמור, ומותר לעשות בו מלאכה בערב שבת. הזמן מהשקיעה השנייה ועד צאת הכוכבים הוא ספק חשיכה [בין השמשות] ולילה גמור הוא רק לאחר צאת הכוכבים. רוב הראשונים סוברים כרבינו תם, ועל פי שיטה זו הם מבארים את דברי רב חסדא בסוגייתנו [הערה: השו"ע (סי' רסא) פוסק כשיטת ר"ת אפילו לקולא. הגר"א חולק על פסק השו"ע, ולדעתו יש שקיעה אחת בלבד, לאחר שקיעת החמה מתחיל בין השמשות, וצאת הכוכבים הוא שלשת רבעי מיל לאחר השקיעה (שים לב: כחצי שעה לאחר שהשמש "ירדה" מתחת לקו האופק, לשיטת ר"ת הוא יום גמור, ומותר לעשות מלאכה בערב שבת, לדעת הגר"א הוא לילה גמור, ומותר לעשות מלאכה במוצאי שבת). המשנה ברורה (סי' רסא סק"ג) אינו מכריע במחלוקת, ולדעתו יש לחוש לשתי השיטות].

הרא"ש [סי' יב] מפרש שדברי רב חסדא מתייחסים לסוף השקיעה, שהיא צאת הכוכבים. רבינו פרץ [הגהות סמ"ק מצוה צו אות מא] חולק על הרא"ש ולדעתו "סוף שקיעה" היא שקיעה שנייה, שהיא שלושת רבעי מיל לפני צאת הכוכבים. הוא מפרש שמעיקר הדין התענית מסתיימת בשקיעה, אבל נהגו להתענות עד צאת הכוכבים כיוון שהציבור אינו בקי בזמן שקיעה שנייה.

לדין יש נפקא מינה גדולה בין שתי השיטות, אנו נוהגים כשיטת הגר"א שיש רק שקיעה אחת, וצאת הכוכבים הוא שלושת רבעי מיל אחר שהשמש "ירדה" מתחת לקו האופק. זמן זה ברור מאוד וכולם בקיאים בו, ולדעת רבינו פרץ מותר לנו לאכול אחר שקיעת החמה. שיטת הרא"ש ברורה, היום מסתיים בצאת הכוכבים, וכל מצוות היום נוהגות עד זמן זה, לפיכך יש להתענות עד צאת הכוכבים שהוא סוף היום. את שיטת רבינו פרץ נראה להסביר על פי היסוד שראינו לעיל, שאין חיוב להתענות כל היום אלא צריך להגדיר את היום כיום תענית. רבינו פרץ סובר שתענית עד השקיעה מספיקה להגדיר את היום כיום תענית.

הגהות אושרי [סי' יד] מביא את פסק האור זרוע, שאם לא התנה אסור לאכול אחר שסילק שולחנו וישן, אבל לשתות מים מותר "דודאי דעתו של אדם לשתות מים ומשקין בלילה". לא זכיתי להבין דין זה, אכילה ושתייה הן יחידה אחת של תענית, ניתן לומר שאדם קיבל על עצמו תענית והוא אסור בשתייה, וניתן לומר שהוא לא קיבל תענית ושתייה מותרות לו, כיצד ניתן לומר שאכילה אסורה לו ושתייה מותרת?

סיכום

תענית יחיד מתחילה בצאת הכוכבים למרות שבפועל מתענים רק מעלות השחר, לפיכך יש מקרים שאסור לאכול אף לפני עלות השחר. לדעת הריטב"א והר"ן אסור לאכול רק אם סילק שולחנו וישן שנת קבע, לדעת הרמב"ם אסור לאכול בכל מקרה שישן שנת קבע, ולדעת הראב"ד אסור לאכול בכל מקרה שסילק שולחנו או כשישן שנת קבע.

הרי"ף סובר שקבלת תענית מועילה אף ביום שאינו יום תענית, הרמב"ן סובר שקבלה מועילה ביום תענית בלבד.

הצום מסתיים בשקיעת החמה. הרא"ש סובר שכוונת הגמ' לסוף שקיעה שהוא צאת הכוכבים, רבינו פרץ סובר שהכוונה לתחילת שקיעה שהיא שלושת רבעי מיל לפני צאת הכוכבים. הוא מודה שהמנהג להתענות עד צאת הכוכבים, שאין בקיאים בזמן השקיעה.

הלכה

השו"ע [סי' תקסב סע' א] פוסק שצריך להתענות עד צאת הכוכבים.

השו"ע [סי' תקסד] פוסק שאוכלים ושותים עד שיעלה עמוד השחר, אבל אם ישן שינת קבע אינו חוזר ואוכל אלא אם התנה לאכול ולשתות. מדויק המשנה ברורה [סק"ג] שאם ישן בתוך סעודתו אסור לו לגומרה. הוא מביא שכמה אחרונים נחלקו על דין זה ומתירים לנרדם בסעודה לסיימה. הרמ"א פוסק שלשתיה אין צריך תנאי ומותר לו לשתות אף כשמתעורר משנתו. המשנה ברורה [סק"ו] מביא שהאחרונים פסקו שראוי להחמיר ולהתנות אף בשתייה.